

ÖZBEK-KONGIRATLAR'IN ÇOCUK EĞİTİMİYLE İLGİLİ GELENEK VE GÖRENEKLERİNDE ŞAMANLIK VE TOTEMİSTİK GELENEKLERİN İZLERİ/THE IMPRINTS OF SHAMANIC AND TOTEMIC VIEWS IN RITUALS AND CUSTOMS RELATING WITH CHILD NURSING IN THE UZBEK-KONGIRATS

Barna UBAYDULLAEVA*

Özet

Kongıratlar birçok Türk topluluklarının etnik oluşumunda ayrı bir yere sahip olarak, Özbeklerin de etno-geneşinde bilinen eski Türk boylarından biri olarak bilinir. 19. yüzyılın sonu-20. yüzyılın başlarında daha çok Güney Özbekistan'da kalabalık bir boy halinde görülen Özbek-Kongıratlar dağ ve dağ yamaçları gibi izole bir hudutta yaşayan topluluk olarak eski gelenek ve göreneklerini diğerlerine nazaran daha iyi korumuşlardır. Onların bu özellikleri çocuk doğum ve eğitimiyle ilişkili merasimlerde daha fazla kendini hissettirir. Özellikle, Şamanlık ve Totemcilik gibi Eski Türk inançlarına özgü rütüeller çok iyi korunmuştur.

Anahtar kelimeler: Özbek, Kongırat, Etnoğrafya, Çocuk doğumu, Çocuk eğitimi, Merasimler, Şamanlık, Totemcilik, Gelenekler, Örf ve Adetler, Koyun ve Kurt Totemleri.

Abstract

The Kongrats are known as one of the ancient Turkic tribes which played active role in ethnogenesis of the Uzbeks and also had their own place in ethnic structure of most of the Turkic peoples. At the end of the 19th century – the beginning of the 20th century, the Uzbek-Kongrats were acquainted mainly as crowded tribe in Southern Uzbekistan living in an isolated area that have saved their traditions and rituals in comparison to others. These peculiarities mostly found their attraction in rituals relating with child birth and it's education. Especially, this also is proved with specific rituals of the Uzbek-Kongrats concerning with old Turkic beliefs such as Shamanism and Totemism.

Key words: The Uzbeks, the Kongrats, Ethnography, Child birth, Child education and training, Traditions, Shamanism, Totemism, Rituals, Customs, the Sheep and Wolf Related Totemism.

1- GİRİŞ

Kongıratlar çok eski tarihlerden beri, en azından 12.-13. yüzyıllarda Orta Asya'nın bazı toplulukları, özellikle, Türk toplulukları arasında lider boylardan biri haline dönüşerek, sonradan Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatarları vb. etnik oluşumunda önemli bir yer tutmuşlardır. Nitekim, bugünlerde bile Özbek nüfusunun büyük boylarından birini oluşturan Kongıratlar başta Surhanderya (Güney Özbekistan), Kaşkaderya, Semerkant, Cizzah gibi il'lerde (vilayet) onlarca köy ve kasaba nüfusunu oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, komşu Tacikistan, Türkmenistan ve Kuzey Afganistan nüfusunun belirgin bir kısmını Özbek-Kongıratlar teşkil etmektedir. Daha çok dağ ve dağ etekleri gibi nispeten izole bölgeleri iskan tutan Özbek-Kongıratlar'ın kendine özgü yanlarından biri onların diğer Özbek boylarına nazaran eski gelenek ve görenekleri daha sağlam koruması ve bugünlere dek onları belirgin bir biçimde yaşatmasıdır. Özbek-Kongıratlar'ın göze çarpan etnoğrafik

* Dr. Özbekistan Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü Etnoloji Bölümü araştırmacısı.

özelliklerinden biri de daha çok çocuk eğitiminde görülmektedir. Özellikle, bu konuda onların Orta Asya topluluklarına, bu cümleden, Eski Türkler'e özgü ananeleri olan Şamanlık ayinlerini ve Totemciliği yaşattığı bilinmektedir.

2-ÖZBEK KONGURATLARI HAKKINDA KISA BİLGİ

Yazılı kaynaklara göre, 16. yüzyılın ilk yarısında esas olarak şimdiki Özbekistan topraklarının oluşturduğu Maveräünnehir ve Harezmi'e ard arda *Deşt-i Kıpçak Özbekleri* göç etmeye başlamışlardır. Onların arasında kalabalık bir boy olarak bilinen Konguratların mezkur hudutlarda yerleşmesi bir kaç yüzyıl sürmüştür. Ancak, onların tam olarak buraya ilk geldikleri tarih konusu şimdiye dek yeterince aydınlatılmış değildir.

Bazı araştırmacılara göre, Konguratların Maveräünnehir'e ilk ayak basmaları doğrudan doğruya Cengiz Han dönemiyle ilişkilidir: Cengiz Han'a ilk olarak destek veren Konguratlar zamanla onun en saygın boylarından biri *haline gelmiş* ve onlar Moğol istilalarında ayrı bir yer tutmuşlardır. Pek çok askeri seferlerde Konguratlara dayanan Cengiz Han onların önderi **Day Noyon**'un kızı **Bürte Fujin**'le evlenmiştir. Artık bu dönemden başlayarak Cengiz Han'ın mensup bulunduğu *Kıyat Boyu* ile Konguratlar Moğolların arasında en nüfuzlu ve saygılı boylardan biri haline dönüşmüştür. Böylece, onların nikahla bağlanan akrabalık bağları ta orta çağ sonlarına kadar sürmüştür. Bu olayın tarihî eserlerin yanı sıra edebi eserlerde de sık sık dile getirilmesi bunu tasdik eder. Örneğin, *Alişir Nevai* meşhur "Çar Divan"ında Kongurat ve Kıyatları pek çok yerde müttelik boylar olarak tanıtır ve onların adını yan yana dizerek, şiirlerinde yer verir (Алишер Навоий, 59).

Özbek Türklerinin etnik oluşumunda ayrıca bir dönem olarak bilinen 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyıl balarına kadar Maveräünnehir'e *Mangit, Kongurat, Nayman, Uygur, Saray, Katagan, Kuşçı, Dürmen, Keneges, Kırk, Yüz, Ming, Bahrin* gibi Moğol ve Türk asıllı *Deşt-i Kıpçaklı* etnik grupların yerleştirilmesi hız kazanır. *Deşt-i Kıpçak*'daki bir kısım esas olarak Türk asıllı ve kısmen Moğol veya Türkleşmiş Moğol boylarını içeren etnik topluluğun "Özbek" adı altında Amuderya ve Sirderya arası ile buralara yakın topraklara yerleştirilmesi sonucunda buralardaki yerlilerin etnik çeşitliliği artar. İşte bu mitolojik anlatımlar o zamana kadar da esas olarak Türk toplulukları çekirdeğinde oluşmuş olan yerli topluluklara sonradan katılan yeni bir etnik birleşmeyi oluşturmuşlardır.

Maveräünnehir'e gelip yerleşen Konguratlar buranın yerli halkının yaşam biçimine, gelenek ve göreneklerine, kültürüne hatta ekonomik hayatına belirgin bir biçimde etki yapmış, böylece buralarda yeni bir kültür katmanı oluşmuştur. Özellikle, Özbekistan'ın güney bölgelerinin halkı ve Zereşan Vadisi (Semerkan-Buhara ve civarları) sakinleri arasında bunun çok etkili olduğu görülür. Kongurat ve onlarla aynı soydan gelen diğer *Deşt-i Kıpçak* Türk ve Türkleşmiş Moğol boylarının beraberinde getirdikleri "Özbek" etnonimi sonradan yerli ahalinin büyük bir kısmı için etnik tanımlayıcı bir ad olarak ortaya çıkmasında Konguratların büyük bir payı olmuştur. Yani, miladi 16. yüzyıldan başlayarak şimdiki Özbekistan ve ona komşu bölgeler (örneğin Kuzey Afganistan) ahali için bu ad asırlar geçtikçe, git gide birleştirici ad olmaya başladığı görülmektedir. Gene de Kongurat ve diğer göçebe Özbek boylarının Amuderya ve Sirderya arasına gelmesinden önce de, özellikle, Timurlular döneminde bu topraklarda sözkonusu etnonimin iyi bilindiği kaynaklardaki ifadelerden belli olmaktadır. Örneğin, "Özbek" etnonimi Alişir Nevai'nin eserlerinde sıkça görülür. Böyle olmasına rağmen, bu dönemde Özbek etnik adı *titul* (ana) *etnos* adı olarak kesinlik kazanmadığı ve daha çok *Deşt-i Kıpçak*'taki göçebe boyları tanımladığı bilinmektedir.

3-ÖZBEK KONGURATLARIN KISACA SİYASİ TARİHİ

15. yüzyılın 30-60.'lı yıllarında *Deşt-i Kıpçak* Konguratları “Özbek ulusu”nun çekirdek boylarından birini oluşturmaktaydı. Onlar *Burkut, Dürmen, İycan, Keneges, Kiyat, Kuşçı, Kurlaut, Mesit, Tubayı* ve *Uyşun* gibi Türk-Moğol boylarıyla beraber Abul Hayır Han ordusunun sol kanadında yer almışlardır (Ахмедов, 1974. 443). *Abul Hayır Han*'ın kadınlarından biri *Şeyh Heyder Han* ile Sencer Sultan ve İbrahim Sultan'ın anası Kongurat boyuna mensuptular (Хафиз-и Таныш Бухари, 1983. 79).

16. yüzyılın ikinci yarısında Konguratlar Şeybanî hükümdarlarından *II. Abdullah Han*'ın askerleri safında bulunarak savaşlara katıldıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Büyük bir ihtimalle Buhara Vahası ve çevresinde yaşamakta olan Konguratlar *Abdullah Han* döneminde onun ordusuna katılan Konguratların nesilleridir (Хафиз-и Таныш Бухари, 2000, 260).

Aştarhanîler (Canîler) döneminde Kongurat boyunun temsilcileri hanın sol tarafında *Dürmen, Kuşçı* ve *Nayman* boyları temsilcileri ile beraber oturmuşlar ve Hanlıkta büyük bir mevki edinmişlerdir (Бартольд, 1964, 394). Örneğin, *İmamkuli Han*'ın (1611-1642) yakınlarından biri *Dauça Bay* Kongurat boyuna mensup idi (Материалы по истории... 1988, 248).

1690'lı yıllarda Kongurat menşeli *Muhammed Biy Atalık Belh*'i yönetmiştir. 1702 yılında *Subhankuli Han* vefatından sonra Buhara'da iki grup – yukarıda sözü edilen *Muhammed Biy Atalık* önderliğindeki Konguratlar ve *Muhammed Rahim Biy* önderliğindeki Mangıtlar grubu karşı karşıya gelmişlerdir. Sonuçta Mangıt boyu mensupları üstünlük sağlamışlar ve böylece Buhara'da sonradan *Buhara Hanlığı* veya *Buhara Emirliği* olarak adlandırılmaya başlayan Mangıtlar hanedanı kurulmuştur. Yenik düşen Konguratlar Şarki Buhara (bugünün Tacikistanı), Ürgenç (Harezmi) ve Aşağı Sırderya Havzaları'nda bulunan Kazaklara iltica etmişlerdir (Тынышпаев М. 1991, 27).

Maveraünnehir'in siyasi hayatında çok etkili olmağa başlayan Konguratlar özellikle Harezmi Bölgesinde başarılı olmuşlar ve 14. yüzyılın ilk yarısında buranın yönetimini ele geçirmişlerdir; Kongurat emirlerinden biri olan, aslen Altın Orda'nın nüfuzlu komutanlarından *Nangeday* 1361 yılına kadar Harezmi'de hüküm sürmüştür. O, 1359 yılında Altın Ordu hanı *Berdibek Han*'ın ölümünden sonra saltanatta baş gösteren iç anlaşmazlıklar sırasında Keldibek tarafından öldürülmüşse de, çok geçmeden yine bir Kongurat asıllı *Hüseyin Sofi Harezmi* yönetimini ele geçirmeyi başarmıştır. İranlı tarihçi *Müiniddin Netenzi*'nin kayıtlarına göre, *Hüseyin Sofi* adı geçen *Nangeday*'ın oğluydu (Ахмедов, 1994, 163-164). Buna benzer Altın Ordu'nun tanınmış siyasi şahsiyetlerinden biri olan Harezmi'deki Ürgenç şehrinin valisi *Kutluğ Timur*'un da menşei Konguratlara dayanmaktaydı (Фасих Ахмад ибн Джалалиддин Мухаммад ал-Хавафи, 1980, 59; Задыхина, 1952, 326). 14. yüzyılın 60'lı yıllarında Kongurat boyuna mensup soylular Harezmi'de ayrı bir hanedan kurmuşlardır. Emir Timur da başlangıçta bu Kongurat hanedanı ile karşılıklı ilişkileri artırmaya çaba göstermiştir (Шарафуддин Али Йаздий, 1997, 75). Böylece, Maveraünnehir ve ona yakın bölgelere topluca geldikleri 16. yüzyıldan epey önce de buralardaki etnik ve siyasi hayatta Konguratların oldukça aktif rol oynadıkları bilinmektedir.

4-ÖZBEK KONGURATLARINDA ÇOCUK EĞİTİMİ VE ONUNLA İLİŞKİLİ GELENEKLER

Bilindiği gibi, toplum gelişiminin tüm etaplarında bütün halklar için genç nesil eğitimi en önemli görevlerden biridir. O yüzden kadının gebelik döneminden başlayarak, bebek doğumu ve çocukluğunun daha ilk yıllarında çeşitli gelenek-görenekler ve merasimlerin

gerçekleştirilmesi dünya toplumlarının hemen hemen tümünde görülür. Bu gibi gelenek ve merasimlerde Animistik, Fetişistik, Totemcilik, Şamanlık gibi kadim dinî düşüncelerin etkilerini bulması insanlığın çok eskilerden çocuk eğitimine büyük çapta değer verdiğine delalet eder. Biz buna Özbek-Kongıratları arasında saha çalışmaları sürdürürken tanık olmuş bulunmaktayız¹. Yeri gelmişken şunu vurgulamak gerekir, saha çalışmaları yaptığımız yıllar – geçen yüzyılın son yıllarında Şamanlık ve Totemcilikle ilgili düşüncelerin neredeyse dünyanın hiç bir yerinde tam olarak korunduğunu söyleyemeyiz. Çoğunlukla bu düşünceler başka inanç sistemlerine özgü düşüncelerle uyum sağlayan (sinkretik) bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle, Orta Asya toplumlarında bu gibi düşüncelerin İslam diniyle karışmış bir hal aldığı görülmektedir.

Orta Asya'nın diğer toplulukları gibi Özbek-Kongıratların'da da bebek doğumuna olan ilgi ve onunla ilişkili gelenek-görenekler daha nikah-düğünü merasiminde gerçekleşmeye başlar. Mesela, Özbekistan'ın güney bölgelerinde, özellikle, Surhanderya iline bağlı Şorçı Bölgesi'nde yaşayan Kongıratlar'da gelin damadın evine götürülürken “çocukları bol olsun” amacıyla gelinle beraber kuzulu koyun gönderilir. Burada bir çok Özbek toplumlarına has gelenekle ilişkin *kuzulap yürsin* (“kuzulu/çocuklu olsun, çocuklu olarak yaşasın”) deyiimi kullanıldığı da görülür.

Bununla beraber, Orta Asya'nın pek çok göçebe toplumlarına, özellikle, Türk topluluklarının hayvancılıkla uğraşan göçebe toplumlarına özgü koyunun kutsal sayılmasıyla ilgili düşüncelerin magik (sihirselsel) düşüncelerle karıştığı görülmektedir. Kongıratlar'da buna benzer koyun totemiyle bağlantılı düşünceler diğer geleneklerde de kendini hissettirir yani gebe kadının gebelik dönemi ve doğumdan sonraki kırk günlük “çille” (çile) döneminde (kırkı çıkma) gene koyun kesme merasimi yapılır. Kesilen koyun etini esas olarak gebe kadının kendisi yemesi öngörülür ve böylece ona “güç-kuvvet” (medar) olacağına inanılır². Buna benzer biçimdeki diğer bir *ırım* (merasim, Eski Türkçe *irk* – “fal, sihirselsel” aynı kökten olan, “cedlerden kalma örf, gelenek” anlamında (Özbekçe'de *ırım* veya *ırım-sırım* terimleri kullanılmaktadır – *terc.*) ise gebe kadının doğum sancısıyla ilişkilidir. Eğer doğum sancısı sabahleyin erkenden hayvanların yaylaya götürüleceği zamana denk gelirse tütsü (tutsi) yapmak için güdülen hayvanların yününden birazcık alınarak saklanılır ve o bebek göbeğinin kesik parçasıyla (göbek bağı) beraber yakılır, aksi halde “doğum sancısı hayvanlara (koyun) yapışarak onlarla beraber yaylaya gider” düşüncesine varılır. Bize göre, hayvancılıkla uğraşan toplumlarda koyunlar üremenin timsali olmakla kalmayıp, belki üremeyi (doğurmayı) destekleyici faktör olarak da algılanmaktadır (Толубоев, 1991, 67).

Doğum süreci uzadığı zaman diğer totemlerle ilişkili *ırımlar* (merasim) gerçekleştirilir: bazen yılan kabuğu yakılır veya onun külü beze sarılarak beşiğe bağlanır veya tavuğun tacından (ibik) kan alınarak gebe kadının beline, karnına ve de ayaklarına sürülür. Böylece, tavuğa üreme timsali olarak bakılır ve ondan adaklık olarak faydalanılır.

Özbek-Kongıratlar'da da hamile kadından bebekle birlikte düşen *eş* (döl yatağı) ile beraber düşen çocuk göbeği ayrı bir tilsimî güce sahip vasıta olarak bilinir ve kesik göbek kumaşa sarılarak koç veya inek boynuzuna asılır (Сокольникова, 1911, 146).

Çoğunluk Türk topluluklarına özgü *böri* (kurt) totemi ile bağlantılı düşüncelerin izleri Özbek-Kongıratlar'da çok iyi korunmuştur. Kongıratlar'a göre, çocuksuzluğun yine bir sebebi *böri çille* (kurt çilesi) ile ilişkilidir. Yani, eğer kadın doğum yaptıktan sonra çille (kırk gün) içersinde kurt yemiş (kurt düsnius) eti yerse ona “böri çille” ilişir, böylece, kadının yedi yıla

¹ Bu etnoğrafik bilgiler tarafımızdan 1998-1999 yılları arasında Özbekistan Cumhuriyeti'nin Surhanderya vilayeti (ili)ne bağlı Denav, Altınsay ve Şorçı ilçelerindeki köylerde sürdürülen saha çalışmaları sırasında toplanmıştır.

² Saha kayıtları. Altınsay ilçesi Kongıratavul köyü, 1999 yılı.

kadar çocuk doğurmadan kalacağına inanılır. Onun tedavisi için kadının yine *böri tişlegen* (kurt ısırın/dişleyen) eti yemesi gerekeceği düşünülür. Genel olarak çocuk doğumu ve eğitimiyle bağlantılı pek çok geleneklerde kurdun (canavar-kazkır) derisi, tırnakları ve dişlerinden yararlanılır (А.Аширов, 2007, 17-19; Потапов, 1958, 156-166; Соколова, 1972; Толеубаев А.Т. 1991). Özellikle, kurdun kafa derisinin büyük bir tılsımlı güce sahip olduğuna inanılır. Bunun için öldürülen kurdun kafa derisi soyulur ve iyice kurutulur. Sonra bir kapta buğday unu ve sudan ayrına benzer bir sıvı hazırlanır ve onun içine kurt derisi koyularak 40 gün tutulur. Adı geçen sıvı malzeme her gün yenilenir. Böylece, deri daha esnek bir hal alır. Bazen deri hocaya üfletilir ve bunun kurt derisinin kötülüklerden koruyucu niteliğini daha da artıracığına inanılır. Çocukları bebekken ölmesi sıkça görülen ailelerde yeni dünyaya gelen bebeklerin bu tür kurt derisinin “ağzından” geçirilir (Баялиева, 1972, 21). Çocuk olmayan kadınlar da aynı şekilde deriden geçirilir³.

Çocukları ard arda ölen ailelerde yine *keçi totemine* ait düşüncelerin izlerine rastlanır; Yeni doğan bebek yaşaması için keçi yününden ip eğrilerek, ondan üç adet halka yapılır ve çocuğun başı aynı halkaların içine sokulur ve bu iş bir kaç defa tekrarlanır. Bunun benzeri Gagauz Türklerin’de de vardır ve onlarda çocuğun başı üç defa atın halkasından (hamut) geçirilir (Куроголо, 1998, 22).

Özbek-Kongıratlar’da *köpek totemi*yle ilgili gelenekler de oldukça yaygındır. Mesela, gebe kadının köpeği incitmesi veya dövmesi yasaktır (Федянович, 1979, 81). Aslında bu gibi yasaklar pek çok topluluklarda mevcut olup, onu insanlarla hayvanlar arasındaki sembolik ilişkilerle bağlantılı düşüncelerle ilgilendirmek mümkündür (Фрезер, 1986, 209-210). Yine Kongıratlar’da bebeğe giydirilecek gömleğin önce köpeğe giydirilmesi gibi bir gelenek bulunur. Bu geleneği de gelecekte “köpek gibi çoğalsın ve sağlıklı olsun” anlamıyla uygularlar. Surhanderya vilayetine bağlı Altınsay Bölgesi’nde yaşayan Kongıratlar’da ise *çille köylek* (çile gömleği) önce atın kazığına, sonra da köpeğin başına giydirmeye geleneği mevcuttur. İlginç tarafı, burada at totemine ait düşüncelerin köpek totemiyle ilgili düşüncelerle karıştığı, sinkretleştiği göze çarpmaktadır. Köpek totemiyle ilişkili düşünceleri gene bebeğin beşiğe ilk yatırılma merasiminde de görülür. Örneğin, anne bebeği beşiğe yatırırken ona akrabaları iki tane *külçe nan* (ekmek yapılırken artan hamur parçalarından küçük ve ayrı bir şekil verilerek özel yapılan ekmek çeşidi – *terc.*) dişletilir ve sonradan külçe ekmekten biri dişi köpeğe, diğeri ise erkek köpeğe verilir. Böylece, bebeğin gelecekte “kendi çiftini bularak, birlikte kocasımlar” anlamını taşıyan dilek merasimi yerine getirilmiş olur.

Özbek-Kongıratlar’da *at totemine* ait düşünceler ise diğer gelenek ve görenekler de göze çarpmaktadır. Örneğin, doğum sancısı uzadığı takdirde “ins ve cinsleri” (cinleri) kovması amacıyla evin kapısından atın kafası sokulur⁴. Bunun dışında, pek çok yerde gebe kadın at ve deve eti yemesi yasaklanır. Sanki, kadın adı geçen hayvanların etini yerse, karnında onlara özgü yavru taşıma özelliğinin gebe kadına geçeceğine ve böylece doğum sürecinin uzayacağına inanılır. Hatta, gebe kadının bebeği karnında 12 ay taşıyacağı düşüncesi yaygındır. Bu tür yasakların anlamını iki çeşit algılamak mümkün: ilkin, geçmişte koyun, buğu (bir çeşit geyik), boğa, kurt, at ve deve (Ремпель, 1987, 31) gibi bazı hayvanlara totem - ced sıfatında tapınıldığı, onların sembolik hamî olarak kutsallaştırıldığı görülür ki, bu tür yasaklar onunla ilişkili olmalıdır (Соколова, 1982, 9; 43). İkincisi ise, yukarıda bahsettiğimiz at ve deve etinin *ıssık* (sıcak) ve hazmı ağır olduğundan onların gebe kadın tarafından yenmesi aslında kadın ve hamilenin sağlığına zararlı olabileceğiyle ilişkili olabilir.

Yukarıda da değindiginiz gibi Özbek-Kongıratlar’da kadının gebelik süreci, bebek doğumu ve onun ilk eğitimiyle ilgili gelenek ve göreneklerde Şamanlığa ait düşüncelerle

³ Açıklama: Kadının kafası kurt derisinin arka tarafından sokularak, âiz kısmında çıkarılır.

⁴ Açıklama: Geçmişte kara ev/otav (çadır)ın kapısından atın kafası gösterilmiştir.

sıkça denk gelir. Bilindiği gibi, Şamanlığın iki türü – yaşam tarzında hayvancılık ağırlıklı toplumlar ve yaşamı çiftçilikle sıkı bağlanan toplumların Şamanlıkla ilgili gelenekleri birbirinden oldukça farklı olduğu etnoğrafya edebiyatlarında zikredilir (Басилов, 1991, 25-27; Малов, 1918. 2). Ancak, geçen yüzyılın 60-70’li yıllarına kadar yapılan çalışmaların pek çoğunda Şamanlıkla ilişkili gelenek ve göreneklerin bölgede daha çok yerleşik Özbekler (yani, Şibanli Kıpçak Özbeklerin’den farklı ve çok eskiden beri bölgede yerleşik hayat geçiren Türk toplulukları) ve Tacikler arasında pek yaygın olduğu bilinmektedir (Тройцкая, 1925, 145-155; Домусульманские верования., 1975; Древние обряды., 1986; Саримсоқов, 1986; Материалы второго., 1959). Ama saha çalışması sürdürdüğümüz tarihlerde⁵ aşağıda eleştirilecek Şamanlıkla ilgili gelenek ve merasimler özellikle Kongirat, Cüz (Yüz) gibi Özbek boylarında daha geniş yer bulduğu ve çok eskiden buralarda yerleşik hayat yaşayan Özbekler’de ise istisnaî bir şekilde değişik bir biçim almış ve transformasyona (değişim) uğramış olduğu göze çarpmaktadır. Bizim kendi araştırmalarımızda denk geldiğimiz Şamanlıkla ilişkili düşünceler ise daha çok birincisine uygun düşmektedir. Nedeni, Özbek-Kongiratlar yaşam tarzı eskiden daha çok hayvancılığın ağırlık kazandığı toplumlardan birisidir.

Diğer toplumlarda olduğu gibi Özbek Kongiratlar’da da evli kadınların çocuk doğuramamasına çok negatif bakılır ve bu gibi kadınlara “tedavi” etme amacıyla pek çok merasimler uygulanır. Özellikle, bu meselede en yaygın olanı – doğum yapmayan kadınların “çileye konularak *köçirik*” (Özbekçe *köçirik* – “bir çeşit taşıma, birinden diğerine göç ettirme, taşıma”) merasimidir⁶. Ona göre, kadın dört tarafı beyaz kumaşla sarılan eve girerek 40 gün zarfında dışarıya çıkmaması ve kendisiyle devamlı ilgilenmekte olan “kuşnaç” (bu tür sihir amellerini yapan kadına *kuşnaç*⁷ denilir – *terc.*) kadından başkasıyla konuşmaması şart koşulur. Özbek-Kongiratlar’da *kuşnaç* Şaman görevini yerine getiren şahıs olarak bilinir. O ruhlarla ilişki sağlayabilmekte ve ilişki esnasında ekstaz haline düşmektedir; böylece o kötü cinleri def (darplı çalgı aleti) veya kamçıyla “kovmaktadır”.

Kongiratlar’da gebeliğin *tek aylarında* (çift rakamlı olmayan ay), yani – 3, 5, 7, 9 rakamlı aylarda “bebek sağlam doğsun” diye “*çirak*” (çera) (bir çeşit lamba)⁸ merasimi yapılır. Bu merasim aşağıdaki gibi gerçekleştirilir: önce, “mama” (anne) (*mama* Güney Özbekistan’da “nene” anlamında kullanılan ve bazen kadın ruhları da çağrıştıran kelime) için adanmış *çöpçirak*⁹, “Suleyman”a adanmış uzun *pahta pilik* (pamuk lif)¹⁰ ve “çiltanlar”a¹¹ adanmış 40 adet “eşme pilik” (örülmüş pamuk lifi) hazırlanır. Merasimi *kuşnaç* yerine getirir. *Kuşnaç* gebe kadını oturturarak, önce Suleyman’a adanan uzun lifi bir çubuğa sararak, pamuk yağına sokar ve onu yaktıktan sonra hamile kadının başından dolandırır; *Solda yürüen Süleyman, sizden şifa tileymen, kanıngızga kan berdik, canıngızga can berdik* (“Solda yürüyen Suleyman’a, sizden şifa dilerim, kanınıza kan verdik, canınıza can verdik”) der ve sonra sönmekte olan lifi yere düşmemesi için maşrapanın musluğuna koyar. “Çiltan”lara adanan *pilikler* uzunluğu parmak kadar olan 40 adet pamuklu liften hazırlanır ve onlar “çiltantaş” diye adlandırılan özel bir taşın üstünü koyularak yakılır. *Kuşnaç* üzerinde pilikler yanmakta olan taşı gebe kadının başı ve omuzundan dolandırarak *Zübey, zübey kırk çiltan, sizden şifa tileymen* (“Zübey, zübey kırk çiltan, sizden şifa dilerim”) der. “Mama” (nene)lere adanan “çirak” ise kamıştan 20 santim uzunlukta 19 veya 21 adet olarak hazırlanır. *Kuşnaç*

⁵ Burada söz konusu Surhanderya vilayetidir.

⁶ İşbu “köçirik” (göçürme / transfer etme) merasimi araştırmacı A.L. Troiskaya’nın bahsettiğinden farklı olduğu görülmektedir.

⁷ Diğer Özbekler’de bu “perihan”, “bahşı” diye adlandırılır.

⁸ Merasimin adı böyle adlandırılır.

⁹ Kamış çubuklardan hazırlandığından böyle adlandırılır.

¹⁰ *Pilik* – pamuk lifinden yapılan yumuşak, uzun ip.

¹¹ *Çiltan* – 40 ruh anlamını bildirir.

bunları da hamile kadının başından dolandırarak “mama”ları tek tek adıyla çağırır ve *çıkmasang senge lenet, çıkarmasam menge lenet* (“çıkamazsan sana lanet, çıkartmazsam bana lanet”) der, sonra çırakları önceden hazırlanmış bir kase unun üzerine sokar¹².

Bu gibi örnekleri özetlersek, kadının gebelik döneminden başlayarak, çocuk doğumu ve onun ilk yıllarında totem ve Şamanlığa ait çeşitli gelenek-görenek ve merasimlerin uygulanması Surhanderya Bölgesi’ndeki Kongıratlar arasında geçen yüzyılın 90’lı yılları sonlarında da bölgenin diğer çok eskiden yerleşik Özbekleri’ne nazaran daha iyi korudukları görülür. Ancak, yukarıda vurguladığımız gibi, çocuk doğumu ve onun daha en erken yaşlarındaki eğitimiyle ilişkili merasimlerde yer alan Totem ve Şamanlıkla bağlantılı düşünceler saf bir biçimde değil, belki de daha çok Animistik, Fetişistik, sihir ve diğer buna benzer İslam öncesi inançlarla karıştığı, sinkretleştiği (birleştiği) göze çarpar.

Sözkonusu geleneklerin diğer Özbekler’e nispetle Kongıratlar’da iyi korunmasının sebebinin onların yaşam tarzının kendine özgü ve onunla ilişkili toplumsal düşüncesi, coğrafi yerleşimi ve yaşam şartları (işletme biçimi, meslekî hayatı, uğraşım) vs. gibi faktörlerle açıklanabilir. Nitekim, saha çalışmaları sürdürdüğümüz Kongıratlar hâlâ farklı köylerde kompakt (toplu bir biçimde) yaşamaktadır ve meslekî hayatlarında hayvancılık öncülük kazanmış veziyette olup, çiftçilik ikinci dercedeki bir durum arz etmektedir.

КАЙНАКҶА

Алишер Навоий. *Мукамал асарлар тўплами*. 20 томлик, 59-б.

Ахмедов Б.А. (1974), *Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVII вв.* М., с.443.

Ахмедов Б. (1994), *Тарихдан сабоқлар*. - Т.: Ўқитувчи, 163–164-бет.

А.Аширов (2007), *Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари*. –Тошкент, 17-19; Потапов Л.П. (1958), *Волк в старинных народных поверии и приметах у узбеков // Краткие сообщения Института этнографии*. М., Вып. XXX. 156-166.; Соколова З.Л. (1972), *Культ животных в религиях*.; Толеубаев А.Т. (1991), *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX в.)*. – Алма-Ата: ГЫЛЫМ.

Бартольд В.В. (1964), *Церемония при двор: узбекских ханов в XVII в. // Сочинения*. Т.2.ч.2. М., с.394.

Басилов В.Н. (1991), *Исламизированное шаманство народов Средней Азии и Казахстана*. – М., С. 25-37.; Малов С.Е. (1918), *Шаманство у сартов Восточного Туркестана // Сб. МАЭ, Т. 5. Вып 1. СПб., С. 2.*

Баялиева Т.Д. (1972), *Доисламские верования и их пережитки у киргизов*. – Фрунзе: Илим, С. 21.

Куроголо С.С. *Семейная обрядность гагаузов в XIX - нач XX в.* – Кишинев, 1998. С. 22.

Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. (1988), Т., с. 248.

Ремпель Л.И. *Цеть времен*. – Т., 1987. С. 31.

Соколова З.П. *Культ животных в религиях*. – М., 1982. С. 9, 43.

¹² Saha kayıtları. Şorçı ilçesi Savaşiran Köyü, 1998 yılı.

Сокольникова Н. (1911), *Болезни и рождения человека в селе Маркове на Анадыре* // Этнографическое обозрение. № 3-4. С. 146.

Толеубоев А.Т. (1991), *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казаков.* –Алма-Ата: Гылым, С. 67.

Троицкая А.Л. (1925), *Лечение больных изгнанием злых духов (кучурук) среды оседлого населения Туркестана* //Бюллетень САГУ. – Т., – № 10. С. 145-155; *Домусулманские верования и обряды в Средней Азии.* – М.: Наука, 1975; *Древние обряды верования и культы народов Средней Азии.* – М., 1986; Саримсоқов Б. *Ўзбек маросим фольклори.* – Т.: Фан, 1986; *Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии.* – М., 1959 ва бошқалар.

Тынышпаев М. *Великие бедствия (Актабан-Шубырынды),* Алма-ата. 1991. С.27.

Хафиз-и Таныш Бухари, (1983), *Шараф - нама-йи шахи (Книга шахской славы).* Перевод М.А. Салахетдиновой . Ч.1.М., С 79.

Ҳофиз Таниш ал-Бухори, (2000), *Абдуллонома «Шарафномайи шоҳи».* Иккинчи китоб. Форс тилидан С.Мирзаев ҳамда Ю. Ҳакимжонов таржимаси. Т., 260-бет.

Фасих Ахмад ибн Джалалиддин Мухаммад ал-Хавафи, (1980), *Муджмал-и фасихи (Фасихов свод).* Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю. Юсуповой . Т., с.36, 59; Задыхина К.Л. (1952), *Узбеки дельты Аму-дарьи.* // ТХАЭЭ. т.1. М., с.326.

Шарафуддин Али Йаздий, (1997), *Зафарнома.* Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Аҳмад, Х.Бобобеков. Т., 75-бет.

Федянович Т.П. (1979), *Мордовские народные обряды, связанные с рождением ребенка (конец XIX –70 годы XX века* // Советская этнография. № 2. С. 81.

Фрезер Д. *Золотая ветвь.* – М.: Политиздат, 1986. С. 209-210.

**TÜRK DÜNYASINA HİZMET EDENLER/
ТҮРІК ДҮНИЕСІНЕ ТАНЫМАЛ ТҰЛҒАЛАР/
ЗНАМЕНИТЫЕ ЛИЧНОСТИ ТЮРКСКОГО МИРА/
THE FAMOUS PERSONALITIES OF THE TURKIC
WORLD**